

УДК 631.1.027:637.1

Белосвет О.В.

викладач кафедри оподаткування
Харківського національного економічного університету
імені Семена Кузнеця**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАПРЯМІВ РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ
В МОЛОКОПРОДУКТОВОМУ ПІДКОМПЛЕКСІ АПК УКРАЇНИ ТА ЄС****COMPARATIVE ANALYSIS OF WAYS REGULATORY POLICY MILK
PRODUCTION IN THE EU-UKRAINE****АНОТАЦІЯ**

У статті розглянуто наявні підходи до реалізації регуляторної політики в молокопродуктовому підкомплексі в Україні та ЄС. Визначено вимоги до якості сирого молока. Виділено напрями надання преференцій у молокопродуктовому підкомплексі АПК. Виділено етапи реформування молокопродуктового підкомплексу АПК. Досліджено співвідношення стратегічних цілей та завдань в Україні та ЄС.

Ключові слова: якість молока, молокопродуктовий підкомплекс АПК, пільги, державна підтримка, регуляторні заходи.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены существующие подходы к реализации регуляторной политики в молокопродуктовом подкомплексе в Украине и ЕС. Определены требования к качеству сырого молока. Выделены направления предоставления преференций в молокопродуктовом подкомплексе АПК. Выделены этапы реформирования молокопродуктового подкомплекса АПК в ЕС. Исследовано соотношение стратегических целей и задач в Украине и ЕС.

Ключевые слова: качество молока, молокопродуктовый подкомплекс АПК, льготы, государственная поддержка, регуляторные меры.

ANNOTATION

The existing approaches to the implementation of regulatory policy in Ukraine and the EU. The requirements for the quality of raw milk. Highlight directions preferences in the production of milk. Highlight reforming stages of milk production. Studied the ratio of strategic goals and objectives within the study areas of production.

Keywords: milk quality, milk production, benefits, government support, regulatory measures.

Постановка проблеми. У сучасних умовах агропромисловий комплекс країни є визначальним елементом продовольчої безпеки держави. При цьому необхідно говорити про основні стратегічні напрями досліджуваної сфери виробництва, завданням яких є забезпечення населення необхідними продуктами харчування. Таким чином, посилаючись на положення Всесвітньої організації охорони здоров'я [1], можна стверджувати, що найбільшу питому вагу серед продуктів харчування в раціоні займають молоко

і молочні продукти. Отже, очевидним здається стратегічне значення молокопродуктового підкомплексу (МППК) у розрізі забезпечення продовольчої безпеки країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження функціонування МППК АПК та особливостей фінансової політики держави зробили О.І. Гуторов, М.В. Калінчик, А.В. Кучер, Л.Ю. Кучер, Г.А. Хабіров та інші вчені.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на ґрунтовні дослідження в МППК АПК нерозкритим залишається питання щодо аналізу стратегічних особливостей розвитку досліджуваної сфери виробництва в розрізі України та ЄС.

Мета статті полягає у дослідженні регуляторної політики на ринку молока в Україні та ЄС для корегування діючих інструментів фінансової політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку особливого значення набувають якісні параметри молока, молочної сировини та молочних продуктів, які створюються в рамках МППК АПК, визначають конкурентоздатність відповідних товарів та контролюються службами. Запорукою успіху за таких умов є орієнтація виробництва молочної продукції на засадах гармонізації зі стратегічною політикою розвитку держави. Зважаючи на пріоритети євроінтеграції, які підтверджуються підписанням Угоди про асоціацію України та ЄС [1], доцільним є дослідження вимог до якості молока та молочних продуктів в Україні та ЄС.

В Україні молоко залежно від фізико-хімічних та мікробіологічних показників поділяють на чотири ґатунки [2] (табл. 1)

Таблиця 1

Фізико-хімічні та мікробіологічні показники для сирого молока в Україні згідно з ДСТУ 3662-97 [2]

Назва показника, одиниця вимірювання	Норма для ґатунків				
	Екстра	вищий	перший	другий	негатункове
Густина (за температури 20°C) кг/м ³	> 1027				
Кислотність, °Т	Від 16 до 17	Від 16 до 18	Від 16 до 19	Від 16 до 20	Від 16 до 21
Кількість соматичних клітин, тис./см ³	≤ 400		< 600	< 800	
Чистота, група, не нижче ніж	I			II	
Бактеріальна забрудненість	≤ 100	≤ 300	≤ 500	≤ 3000	

Вимоги до якості молока за мікробіологічними показниками в країнах ЄС регламентується Директивою ЄС 853/2004 від 29 квітня 2004 р. [3, с. 6]. Молоко в ЄС повинно відповідати таким вимогам (табл. 2).

Таблиця 2
Мікробіологічні показники для сирого молока в ЄС згідно з Директивою ЄС 853/2004 [3, с. 6]

Мікробіологічні показники для молока, що надходить на переробку	
Соматичних клітин в тис. /см ³	≤ 400
Бактеріальна забрудненість в тис. /см ³	≤ 100

Порівняльний аналіз стандарту ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі» [2] та Директиви ЄС 853/2004 «Про встановлення специфічних правил щодо гігієни харчових продуктів тваринного походження» [3, с. 7] дає право стверджувати, що європейські норми є суворішими від національних: загальна кількість бактерій у молоці, згідно з Директивою ЄС 853/2004, становить не більше 100 тис. /см³, в Україні цей показник нормується від 100 до 3000 тис. /см³, а кількість соматичних клітин у молоці не повинна перевищувати 400 тис. /см³ згідно з Директивою ЄС 853/2004 та відповідно від 400 до 800 тис. /см³ згідно зі стандартом ДСТУ 3662-97.

Таблиця 3
Гранично допустимі рівні вмісту токсичних елементів [2]
У мікрограмах на кілограм продукту

Назва токсичного елементу	Гранично допустимі рівні
Свинець	10,0
Кадмій	10,0
Миш'як (арсен)	5,0
Ртуть	10,0

В Україні та ЄС забороняється використовувати молоко від інфікованих хворобами корів [2; 3]. Директивою ЄС 853/2004 [3] також вводяться обмеження щодо використання молока корів переробними підприємствами, на вимені

яких присутні рани або яким у період лактації введено лікувальні засоби. Проте в ДСТУ 3662-97 [2] говориться про те, що в молоці не дозволено наявність інгібіторів (мийно-дезінфікуючих засобів, консервантів, формаліну, соди, аміаку, перекису водню, антибіотиків). Вміст токсичних елементів у досліджуваній продукції не повинен перевищувати гранично допустимих рівнів (табл. 3).

Спільні положення в Директиві ЄС 853/2004 [3] та ДСТУ 3662-97 [2] такі:

- приміщення для зберігання молока повинні бути захищені від шкідників і бути відокремленим від приміщень для утримання тварин, або охолоджувачі повинні бути сконструйовані так, щоб уникнути забруднення молока. Процес отримання молока (доїння) треба проводити з дотриманням усіх санітарно-гігієнічних процедур;

- після доїння молоко повинно бути охолодженом не вище ніж до 8°C, якщо молоко здається на переробні підприємства щодня, в іншому разі – не вище ніж до 6°C;

- місткості для перевезення молока (цистерни, бідони, фляги, тощо) після кожного перевезення або після кожної серії перевезень, якщо проміжок часу між вивантаженням та наступним завантаженням є дуже коротким, але за будь-яких обставин щонайменше раз на день, треба мити та дезінфікувати;

- під час транспортування необхідно підтримувати режим охолодження таким, щоб під час здавання-приймання на молокопереробному підприємстві температура молока була не вище 10°C;

- після приймання на переробне підприємство молоко повинно бути швидко охолодженом до 6°C та утримуватися при такій температурі до його переробки.

Таким чином, суттєвими є відмінності в Україні та ЄС щодо якості молока, яке надходить на переробку. В Україні європейським вимогам відповідає лише молоко ґатунку «екстра», але обсяг його виробництва в середньому знаходиться на рівні 5,9% від загального обсягу виробництва сільськогосподарськими підприємствами, тоді як молоко господарств на-

Таблиця 4
Обсяги виробництва молока та молочної сировини [4, с. 43; 5, с. 46; 6, с. 45; 7, с. 46; 8, с. 48]

Сільськогосподарські підприємства	Рік	2010	2011	2012	2013	2014	Середнє значення (%)
	Ґатунок екстра (%)	4,4	5,6	5,3	9,8	9,2	5,9
Вищий ґатунок (%)	31,3	32,9	31,2	34,5	33,8	32,3	
Перший ґатунок (%)	59,3	57	57,6	50,6	51,5	56,65	
Другий ґатунок (%)	4,1	4,1	5,6	4,9	5,3	4,7	
Неґатункове молоко (%)	0,9	0,4	0,3	0,2	0,2	0,45	
Господарства населення	Рік	2010	2011	2012	2013	2014	Середнє значення (%)
	Ґатунок екстра (%)	–	–	–	–	–	–
	Вищий ґатунок (%)	н.д.	0,4	0,2	0,1	0,1	0,23
	Перший ґатунок (%)	н.д.	24,1	17	12,5	11,8	17,6
	Другий ґатунок (%)	н.д.	73	75,1	83,1	83,6	77,3
	Неґатункове молоко (%)	н.д.	2,5	7,7	4,3	4,5	4,87

селення не відповідає таким стандартам якості (табл. 4).

Зважаючи на розходження нормативних вимог стандартів якості до молока в Україні та ЄС, а також низькі показники обсягів виробництва молочної сировини класу «екстра» розглянемо пріоритети у сфері державної політики, які визначаються Законом України «Про молоко та молочні продукти» [9, с. 12]:

1) забезпечення внутрішніх потреб держави в молочних продуктах широкого асортименту та нарощування їх експорту;

2) здійснення контролю над безпечністю та якістю молока, молочної сировини і молочних продуктів;

3) сприяння розвитку інтеграційних процесів між виробником, переробником та реалізатором;

4) проведення моніторингу ринку молока, молочної сировини і молочних продуктів;

5) удосконалення митно-тарифної та цінової політики у частині захисту вітчизняних виробників молока та молочної продукції;

6) розроблення загальнодержавних програм розвитку селекційно-плеємної справи.

Тобто в Законі України «Про молоко та молочні продукти» [9] відсутні стратегічні положення щодо гармонізації стандартів якості молочної сировини з нормами ЄС. Таким чином, недосконала регуляторна політика в МППК призводить до низької конкурентоздатності вітчизняних товарів на ринку молочних продуктів ЄС.

Тобто регуляторна політика в МППК України та ЄС має певні розходження, тому доцільним в умовах євроінтеграції України вбачається аналіз відповідних протиріч для уніфікації політики державної підтримки в досліджуваній сфері виробництва.

Як уже зазначалося у цій роботі, регуляторна політика ЄС у сфері сільського господарства регламентується САП ЄС [10, с. 56]. Відповідний нормативний акт у процесі еволюціонування ЄС зазнав значних змін, що здебільшого було викликано вимогами СОТ, а також тенденціями до виробництва екологічно чистих продуктів та захисту довкілля. Відповідно, в Україні регуляторні заходи, спрямовані на підтримку розвитку МППК, стосуються саме молочного скотарства. Для недопущення помилок країн ЄС розглянемо еволюцію та сучасні тенденції щодо САП ЄС (рис. 1).

САП зародилася в 50-ті роки минулого століття в Західній Європі, суспільство якої зазна-

ло значної шкоди в роки Другої світової війни. Сільське господарство того часу теж переживало не найкращі свої часи та не могло гарантувати достатнє постачання продовольчих товарів.

Для подолання нагальних проблем того часу розроблено три принципи функціонування САП [11, с. 81–94]:

– вільний рух товарів усередині ЄС та спільні ціни для однотипних товарів;

– протекціоністська митна політика щодо сільськогосподарських товарів;

– спільна фінансова відповідальність за ринкову та цінову політику.

Саме в 50-х роках формуються умови для жорсткої цінової політики у сфері сільського господарства. Державна підтримка здебільшого базувалася на контролі цін зернових культур [11, с. 81–94]. Як наслідок, через те, що постачання кормів є невід'ємною частиною молочно-го скотарства, опосередковано САП впливала і на ціни в МППК.

У 80-х роках основним завданням САП була протидія перевиробництву сільськогосподарських товарів, деякі з котрих експортувалися з виплатами субсидій, а інші реалізувалися на внутрішньому ринку.

У 1984 р. задля контролю виробництва молока та молочних продуктів була запроваджена квота на молоко та пакет «бюджетних стабілізаторів», які обмежували обсяг виробництва. Якщо фактичне виробництво молока перевищувало «максимально гарантовану кількість», ціни підтримки в наступному році повинні були автоматично зменшуватися пропорційно показникам перевищення [12, с. 86].

Потреба в реформуванні САП була продиктована декількома основними причинами. Передусім це високі закупівельні ціни, які сприяли активному розвитку сільського господарства, зокрема МППК. Молочні продукти, ціни на які знаходилися на значно вищому рівні, ніж світові (довідкові), постійно були в надлишку. На той час така ситуація була характерною для всього аграрного ринку, і це призвело до зростання бюджетних витрат.

САП створювала значні проблеми у стосунках із конкурентами на світових ринках. Через інтенсивне субсидування експорту політика САП спровокувала нарікання на нечесну конкуренцію з боку країн – членів СОТ. Вони вимагали припинення субсидування експорту з боку ЄС. Такі непорозуміння мали своє віддзеркалення в інших секторах економіки та послаблювали

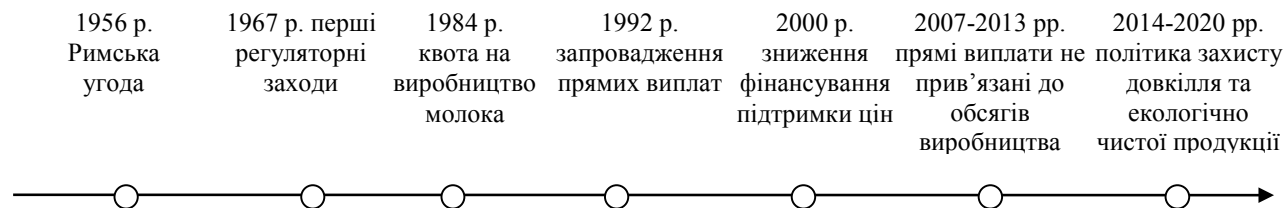

Рис. 1. Етапи реформування САП ЄС

здатність ЄС отримати кращий доступ до інших ринків промислової продукції під час Уругвайського раунду переговорів СОТ [13, с. 125].

Тобто негативними наслідками САП того періоду можна вважати:

- неефективне та високозатратне виробництво;
- незадовільну підтримку споживачів із низькими доходами;
- диспропорції державної підтримки;
- торговельні конфлікти через тарифне регулювання.

У 1992 р. аграрний бюджет становив близько 35 млрд. екю, або 0,61% усього ВВП країн ЄС-12. Водночас показник ППВ становив близько 66 млрд. екю, що відображує, додатково до бюджетних трансфертів, величезні трансферти від споживачів до виробників через високі внутрішні ціни на продовольчі товари [13, с. 127]. Така регуляторна політика викликала незадоволення серед споживачів, що і стало однією з вирішальних причин подальшої її трансформації.

У 1992 р. Комісар із сільського господарства ЄС Рей МакШеррі започаткував першу серйозну реформу САП. Ця реформа складалася з чотирьох основних елементів: зниження цінової підтримки; запровадження прямих дотацій; збільшення контролю над виробництвом; захисту навколишнього середовища [13, с. 128].

Такі реформи зробили механізм підтримки сільськогосподарських виробників прозорішим, він менше впливав на торгівлю як на

зовнішньому, так і на внутрішньому ринках, та менше залежав від обсягів виробництва. Регуляторна політика допомогла ЄС виконати свої зобов'язання в рамках Договору Уругвайського раунду СОТ стосовно доступу до ринку, внутрішньої підтримки та експортних субсидій, обсяг яких зменшився від 10 млрд. євро протягом 1988–1993 рр. до 3,7 млрд. євро в 2000 р. [14].

У 1999 р. у Берліні Європейська Комісія прийняла пакет реформ, які мали назву «План дій 2000». Він містив чотири головних елементи: подальше зменшення цінової підтримки зернових культур, яловичини та молочних продуктів; стабілізація сільськогосподарського бюджету на 2000–2006 рр.; збереження квоти на молоко до 2008 р.; збільшення фінансування заходів із розвитку сільських територій та не-сільськогосподарської діяльності [13, с. 127].

«План дій 2000» передбачав подальше зменшення цінової підтримки зернових культур на 15% у два рівних кроки. Як компенсація прямих (компенсаційні) виплати теж були збільшені в два кроки: з 54 євро/т до 58 євро/т у 2000 р. і далі до 63 євро/т, помножену на історичну базову врожайність кожного регіону. Обов'язкова частка необроблюваних земель повинна була становити 10% протягом 2000–2006 рр. Ефективний рівень цінової підтримки для МППК також передбачав зменшення на 20% в три кроки [14].

«План дій 2000» не вирішив головних проблем ЄС перед імовірними рішеннями Дохського раунду переговорів СОТ, беручи до уваги

Рис. 2. Основні напрями підтримки САП у 2007–2013 рр.

Таблиця 5

Цілі САП на різних етапах реалізації

Період	Цілі	Наслідки
Протидія перевиробництву (80-ті роки)	обмежити виробництво продукції; сприяти зовнішній торгівлі	Зовнішня торгівля розвивається, але перевиробництво присутнє
Корегування регуляторної політики відповідно до вимог СОТ (90-ті роки)	зниження цінової підтримки; запровадження прямих дотацій; збільшення контролю над виробництвом; захист навколишнього середовища	Зменшення впливу на торгівлю
Скорочення дотацій, що здійснюють викривлюючий вплив на торгівлю (2000-ті роки)	подальше зменшення впливу на торгівлю через зниження цінової підтримки та пролонгацію квот на виробництво молока; підвищення якості бюджетного планування; сприяння розвитку сільських територій	Не було виконано поставлених цілей через недостатню радикальність заходів

наполегливість багатьох членів СОТ знизити рівень внутрішньої підтримки та імпорتنих мит, а також взагалі відмінити експортні субсидії в ЄС [13, с. 128].

Основні цілі реформування САП можна представити так (табл. 5).

Зважаючи на низьку результативність «Плану дій 2000» у середині 2003 р. аграрний комісар ЄС Франц Фішлер запропонував низку реформаторських заходів, які після довгих переговорів було затверджено у вересні 2003 р. Головними складниками реформи було відокремлення прямих платежів від виробництва, підвищення вимог до умов господарювання, затвердження аграрного бюджету на 2007–2013 рр., підвищення фіскальної дисципліни та зниження цін підтримки.

Отже, починаючи з 1 січня 2005 р. фермери отримують прямі платежі незалежно від своїх виробничих рішень. Критерієм виплати субсидії є площа сільськогосподарських угідь, а не обсяги виробництва. Такі заходи надали можливість знизити перевиробництво в ЄС [14].

Отримання фермером повного обсягу єдиної субсидії залежатиме від виконання низки вимог щодо охорони навколишнього середовища, безпеки харчових продуктів, захисту рослин і

стандартів утримання тварин. У разі невиконання перелічених доволі суворих вимог господарювання субсидії скорочуватимуться на суму можливої шкоди від недотримання вимог.

Таким чином, реформа САП ЄС 2007–2013 рр. передбачала надання преференцій, наведених на рис. 2.

Наступний етап реформ САП заплановано на 2014–2020 рр. Основні цілі політики ЄС на 2014–2020 рр. [15]: прогресивне виробництво продовольства; стале використання природних ресурсів і пом'якшення наслідків зміни клімату; збалансований сільський розвиток.

Серед основних відмінних характеристик сучасної САП ЄС (2014–2020 рр.) порівняно з попереднім періодом (2007–2013 рр.) слід відзначити [11, с. 81–94]:

– перехід від підтримки виробництва окремих видів продукції до прямої підтримки сільськогосподарських товаровиробників, спрямованої на створення конкурентного середовища у сільськогосподарському виробництві, а також посилення екологічної безпеки;

– розширення програм підтримки сільського розвитку, диверсифікації доходів у сільській місцевості за рахунок кооперації, поліпшення якості аграрної продукції та її маркетингу, до-

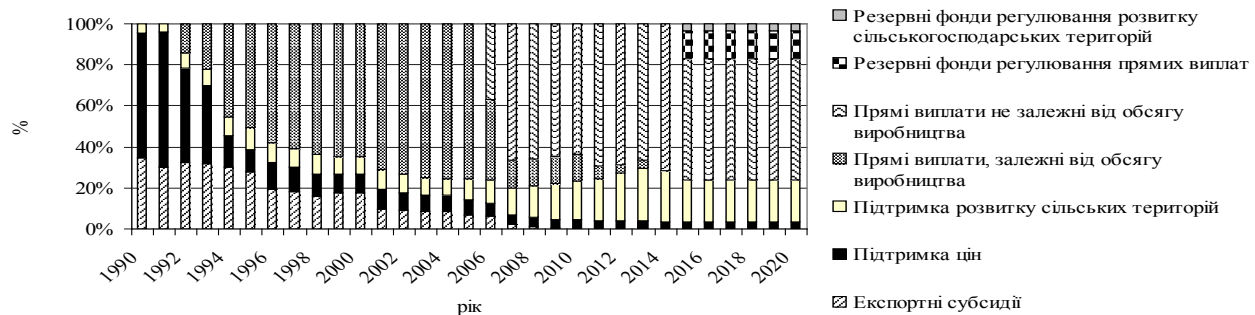

Рис. 3. Динаміка фінансування програм САП ЄС [15]

Таблиця 6

Стратегічні напрями державної підтримки молочного скотарства

Ціль	Захід
Забезпечення стабільного нарощування виробництва продукції та підвищення ефективності галузі	зміцнення племінної бази молочного скотарства; раціональне використання наявного поголів'я корів та його нарощування; спрямоване вирощування ремонтного молодняка худоби для оновлення стада; створення центрів із надання сервісних послуг із відтворення стада великої рогатої худоби; доведення заготівлі кормів із розрахунку на одну корову до 52,3–56,0 ц к. од., підвищення в структурі раціонів худоби концентрованих кормів, сіна, сінажу та коренеплодів; створення культурних пасовищ, на 1 га яких можливо утримувати 3–4 корови; встановлення державних дотацій за приріст поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах, фермерських господарствах та господарствах населення; стимулювання закупівлі сільгоспідприємствами та фермерськими господарствами телиць і нетелей у господарствах населення, племінних господарствах та за імпортом; поглиблення рівня концентрації поголів'я корів на фермах; збільшення виробництва молока у фермерських господарствах на рівні, не нижчому, ніж у сільськогосподарських підприємствах, із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь
Збільшення експорту продукції	забезпечення фінансової підтримки виробників молока у разі придбання сучасних машин і обладнання; забезпечити молочні ферми обладнанням для охолодження та очищення молока і створити лабораторії з перевірки його якості та якості кормів; дотримуватися санітарних вимог відповідно до Держстандарту України створити та забезпечити ефективне функціонування пунктів із закупівлі молока від особистих селянських господарств (господарств населення); впровадити ціни закупівлі молока, за яких оплата здійснюється залежно від вмісту жиру та білка

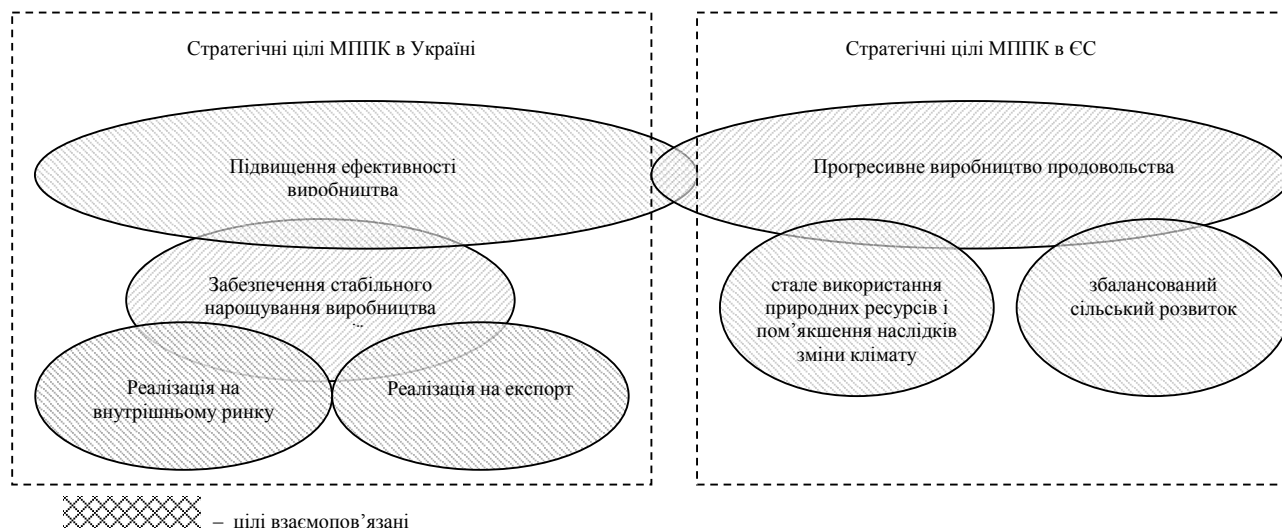

Рис. 4. Стратегічні цілі розвитку МППК в Україні та ЄС

тримання базових стандартів захисту навколишнього середовища й утримання тварин, навчання новим технологіям, допомога молодим фермерам;

– перехід до політики «горизонтальної модуляції», що передбачає збільшення бюджету на сільський розвиток і розширення екологічно безпечної діяльності за рахунок перерозподілу частини прямих платежів;

– виділення цільових субсидій на розвиток депресивних зон для підтримки окремих регіонів, які характеризуються менш вигідними економічними і соціальними умовами сільськогосподарського виробництва.

Структуру фінансування різних програм САП у розрізі її реформування можна представити так (рис. 3).

Тобто сучасні тенденції розвитку САП ЄС свідчать про подальше скорочення фінансування підтримки ринкових цін. Посилюються позиції щодо стимулювання розвитку сільських територій та збільшується частка прямих дотацій, що не пов'язані з обсягом виробництва.

Особливістю САП 2014–2020 рр. можна також уважати запровадження спеціальних резервних фондів, які дають можливість коригувати витрати бюджету на розвиток сільських територій та виплату прямих субсидій сільськогосподарським товаровиробникам. Такі регулятори можуть застосовуватися залежно від ситуації на ринку для недопущення перевиробництва продукції та диверсифікації фінансування окремих регіонів.

Необхідно зазначити, що в Україні також діє програма розвитку сільського господарства «Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року» [16], яка передбачає такі цілі розвитку молочного скотарства: забезпечення стабільного нарощування виробництва продукції для потреб внутрішнього ринку, зокрема для забезпечення фізіологічних норм харчування населення;

збільшення експорту продукції; підвищення ефективності галузі.

Заходи, що покликані вирішити поставлені завдання, наведено в табл. 6.

Можна стверджувати, що цілі, які стоять перед МППК України та ЄС, значною мірою не співпадають. В Україні ставиться мета – наростити виробництво та збільшити якість молочних продуктів, тоді як в ЄС стоїть завдання сприяти захисту навколишнього середовища, а також виробництву органічної, екологічно чистої продукції (рис. 4).

Висновки. Таким чином, процес євроінтеграції України стимулює пошук спільних з ЄС напрямів державної підтримки МППК. Ключовими підходами та напрямами розвитку МППК в Україні з урахуванням стратегії розвитку САП ЄС повинні бути програми підтримки цін, прями виплати, не залежні від обсягу виробництва.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Підписання економічної частини Угоди з ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3384734-pidpysannia-ekonomichnoichastnyuhody-z-yes-onlain-transliatsiia>.
2. Національний стандарт ДСТУ 3662-97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.timm.kiev.ua/files/DSTU.3662.18.redaction.pdf.
3. Guidance document on the implementation of certain provisions of Regulation (EC) No 853/2004 on the hygiene of food of animal origin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/food/food/biosafety/hygienelegislation/guidance_doc_853_2004_en.pdf.
4. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2010 рік: статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/katalog/selo/npt_10.zip.
5. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2011 рік: статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2012/bl_npt_2011.zip.

6. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2012 рік: статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/bl/bl_npt_12.zip.
7. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2013 рік: статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2014/bl/02/bl_nad_2013.zip.
8. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2014 рік: статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/bl/02/bl_nptpp_2014pdf.zip.
9. Закон України «Про молоко та молочні продукти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1870-15>.
10. Agriculture and Rural Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/index_en.htm.
11. Hubbart, L. and C. Ritson (1997): Reform of the CAP: from Mansholt to Mac Sharry. In Ritson, C. and D. R. Harvey (eds.): The Common Agricultural Policy. 2nd Edition. CAB International.
12. Месель-Веселяк В.Я. Про вдосконалення міжгалузевих економічних відносин в економіці України / В.Я. Месель-Веселяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eaprk.org.ua/sites/default/files/eaprk_files/2010/2010_06/10_06_02.pdf.
13. Еволюція Спільної аграрної політики ЄС: наслідки для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bdmta.org.ua/ta/files/library/20091_1031243540.Еволюц_я%20САП%20ЕС.%20Насл_дки%20для%20України..pdf.
14. Agra Europe (2003): Ministers Reach Historic Deal on CAP Reform at Last. Weekly News, London, June 27, 2003.
15. Overview of CAP Reform 2014-2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf.